

KITEKINTÉS / OUTLOOK

56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései

Image of the old homeland and stages of separation in Hungarian emigrants of 1956

BÖGRE ZSUZSANNA

BÖGRE Zsuzsanna: egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Intézet; 1088 Budapest, Mikszáth tér 1.; bogre.zsuzsanna@btk.ppke.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0281-4027>

KULCSSZAVAK: diaszpóra; helyvesztés; helykötődés; emlékezet; élettörténet

ABSZTRAKT: A tanulmány a georgiai magyar „church” 56-os tagjainak élettörténeti elemzését mutatja be. Az élettörténetekből megismerhetővé vált, hogy milyen óhazaképet őriznek azok a személyek, akik egykor úgy érezték, el kell hagyniuk hazájukat. Keveset tudunk még arról, s ezt a hiánypótlást célozta meg a kutatás, hogy hogyan gondolkodnak az óhazáról egy magyar diaszpóra tagjaként az amerikai magyarok, s hogyan küzdöttek meg az óhazától való elszakadással. A kutatás módszereként az oral history élettörténetek feldolgozását alkalmaztam. Az élettörténetekből négy meghatározó időpontot választottam ki, amelyekben az óhazával kapcsolatos történeteket elemeztem. Az óhazáról való beszédmód túlmutatott a szülőföldre való ragaszkodáson vagy annak elutasításán. Az óhazáról szóló vélemények történetekbe ágyazva fejezik ki az elszakadás lépéseit, amelyek szükségesek az új helykötődések kialakulásához. Láthatóan azok az amerikai magyarok, akik nem tervezik hazaköltözésüket, távolságtartó módon vélekednek szülőföldjükről. Az óhaza demisztifikálása az új hazához való kötődések kialakulásában nélkülözhetetlennek bizonyult.

Az óhazával kapcsolatos helyvesztés feldolgozásában nyújt segítséget a diaszpóra mint közösség. A sorstársakkal a diskurzusok során megosztott tapasztalatokból kialakult egyfajta kollektív vélekedés és emlékezés, és a kollektív szintre emelkedett emlékek megjelentek az egyének publikus élettörténeteiben.

Zsuzsanna BÖGRE: associate professor, Institute of Sociology, Pázmány Péter Catholic University; Mikszáth tér 1., H-1088 Budapest, Hungary; bogre.zsuzsanna@btk.ppke.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0281-4027>

KEYWORDS: diaspora; loss of place; bond of place; memory; life history

ABSTRACT: The study explores the life histories of thirteen “56er” members of the Hungarian Community Church of Georgia who were interviewed as they considered themselves refugees of 1956. In some aspects, the interviewees identified with Hungarians, meaning that in certain situations they behaved like Hungarians and in others like Americans. For them, “being Hungarian” manifested itself in language usage, in eating Hungarian foods, in celebrating Hungarian holidays and participating in the cultural programmes of the Hungarian parish. The author considers this community a part of a Hungarian diaspora since analyses of the life histories showed a collective memory of the old homeland, which is typical for a diaspora.

The analysis of the images of the homeland looked at four moments in time, specifically: childhood stories, first visits to the old homeland, visits after the democratic transformation, and memories of crossing the border.

It was found that the different interviewees’ memories about their old homeland were remarkably rich and similar, even if there were of different points in time. The reason for the similarities is seen in the discussion of personal experiences with others and were expected as such. In fact, the stories had risen to the level of collective memories, where images of the old homeland were selectively preserved, notions that justify not returning.

In their life history narrations, the interviewees presented interpretations collectively “developed” (by the diaspora). This observation is supported by the fact that the interviewees deleted every detail from the originally recorded stories which they deemed unfit to be made public.

The depiction of the political atmosphere of the old homeland, torn by war and heading towards communist dictatorship, served as the framework for their childhood images. In the memories of the first visits to the old homeland, the country of origin had lost any appeal and became a place where the emigrants could no longer imagine living. From the images of the old homeland after the democratic transformation, it is apparent that, in comparison, the new homeland America emerged victorious. And finally, the stories of crossing the border showed that leaving the old homeland was perceived by the interviewees as a form of liberation.

In conclusion, the manner the interviewees speak about their country of origin points beyond the mere devotion to, or the rejection of, the place of birth. Opinions about the old homeland, embedded in stories, also express the way individuals coped with the tension that results from the “double bond”, from two affiliations. The stories also traced the stages of separation from the old bonds, and opening up towards new connections.

Bevezetés

Az 1956-os forradalom és szabadságharc következtében közel 200 ezren hagyták el Magyarországot, közülük csak 11 447 fő tért vissza (Deák 2000, 76.; Valuch 2004, 167.). A távozók közül legtöbben fiatal, iparban dolgozó, fizikai munkások voltak. Menekülésük oka változóknak mondható, volt közöttük, aki az életét mentette, de olyanok is akadtak bőven, akik a jobb élet reményében vagy kalandvágytól fűtve hagyták el szülőföldjüket. Mindezen motivációk többeknél akár össze is adódhattak. Legtöbben közülük a tengerentúlon: az USA-ban, Kanadában vagy Ausztráliában telepedtek le (Puskás 1996; Szántó 2001, 5.).

Ma már tudjuk, hogy letelepedésük sikerességét számos külső és belső tényező befolyásolta, mint például a befogadó ország migránsokat támogató politikája, munkaerőigénye, az újonnan érkezők szaktudása, iskolai végzettsége vagy személyes képességeik kamatoztatása az új helyen. Ezen felül az óhazát elhagyó menekültek igyekeztek magyar csoportokhoz, közösségekhez tartozni,

ami segítette őket a beilleszkedés nehéz időszakának elviselésében (Papp Z. 2008; Szántó 1984, 2001).

A tengerentúlon élő magyarok életével foglalkozó vizsgálatokat a tudományos diskurzus diaszpórakutatásnak tekinti. A diaszpóra definíciója nem egységes a szakirodalomban, ezért inkább a közös elemeket érdemesebb keresni, mint egy konkrét meghatározásra hagyatkozni (A. Gergely 2002, 11.; Biczó 2002; Kovács 2005, 92.; Sik 2000 158.; Tóth 2005, 111.). Ilyen közös elemnek tekinthető a migráció, a diaszpóra tagjainak etnikai eltérése a befogadó ország lakosságától, továbbá az erős érzelmi kötődés a kibocsátó országhoz, ahová örökké visszavágyódnak, de oda vissza nem térnek. Sik Endre szociológus (2000, 158.) szerint ezen elemek kombinációjából áll össze egy-egy definíció.

Az USA-ban élő magyar diaszpórákösszegek közül az ismertebbek közé tartoznak a chicagói, a clevelandi s a New Jersey-i csoportok (Fejős 2002; Puskás 1996; Szántó 1984). Kevésbé ismert azonban az Atlanta körül letelepült magyarok közösségi élete és története. Ennek részben az az oka, hogy az előbb említettekhez képest kisebb csoportról van szó (a közösség magja, annak holdudvarával együtt néhány száz főre tehető), illetve közösségi életük több hullámvölgyet megélve csak az utóbbi években lendült fel.¹

A diaszpóravizsgálatok egyik legelterjedtebb kérdése a beilleszkedés-visszatérés horizontján mozog. A két jelenség közül értelemszerűen az előbbi könnyebben kutatható az amerikai magyarok esetében, hiszen ők Amerikában élnek s nem tértek haza. A beilleszkedést elősegítő tényezőkről, a beilleszkedés hogyanjáról és fázisairól sok ismeretünk van (Borbándi 1999; Fejős 2002; Papp Z. 2008; Puskás 1996; Szántó 1984, 2001). Arról azonban kevesebbet tudunk, hogy hogyan küzdöttek meg az 56-osok az óhaza elvesztésével. Márpedig feltételezhető, hogy aki egyszer elhagyja szülőföldjét – függetlenül attól, hogy menekülnie kellett vagy önszántából tette azt –, valahogyan el kellett szakadnia korábbi életétől, identitása egy részétől. Több kérdés merülhet fel ennek a résztémának a kutatása kapcsán. Kutatásom célja annak megismerése, hogy milyen megküzdési stratégiák fedezhetők fel az óhazától való elszakadás folyamatában, s érvényes-e az általam vizsgáltak körére a diaszpóra definíciójából következő jelenség, hogy szülőföldjükre visszavágyóva élnek új hazájukban. Milyen óhazaképpel élnek együtt a kutatásban részt vett személyek, s ebben hogyan jelenik meg a diaszpóra hatása? Idővel változott-e, s ha igen, akkor hogyan, az óhazához való viszonyuk?

A kérdések megválaszolásához az élettörténeti beszámolókból négy időpontban vizsgáltam meg az interjúalanyok óhazával kapcsolatos emlékeit. Elsőként a menekülés előtti életszakaszt, majd az első hazalátogatásról szóló beszámolókat, illetve az 1989 utáni hazautazással kapcsolatos elbeszéléseket. Negyedikként, de külön kezelve az előbbiektől, elemeztem a határátkelések történeteit. Utóbbi téma sajátossága, hogy nem minden interjúban hangzott el történet a határátlépésről. Erről azoknak az alanyoknak voltak emlékeik, akik életük kockáztatása árán jutottak ki Magyarországról. Akik zárt határral talál-

koztak, ahol szögesdrót és csőre töltött géppisztolyos katonák „várták” őket. Voltak olyan interjúalanyok is, akik „még időben”, a forradalom napjai alatt indultak útnak, nyitott határral találkoztak, s ezért nem maradt fontosabb emléküik a határátlépésről.

Helykötődés és emlékezet

Az ember életében akkor lesznek fontosak bizonyos helyek (például egy ország, a szülőföld), ha stabilan tud rájuk számítani, mert biztonságot nyújtanak a mindennapokban, s ezeken a helyeken pozitív visszajelzéseket kaphat önmagáról. Fontos, hogy pozitív érzelmi viszonyulás mentén alakul ki a helyekhez való kötődésünk, amelyet a környezetpszichológia egyszerűen helykötődésnek nevez (Horváth, Dúll, László 2006). A helykötődés komplex jelenség az ember életében, amely bizonyos körülmények között meg is gyengülhet, el is veszíthető. Ilyenkor beszélünk helyvesztésről, amely ha bekövetkezik, emberi létünk alapját is megrendítheti. A helyvesztés törést jelenthet az egyén számára, gyásszal járó folyamat, s a gyászmunkát – a pszichológiából jól tudjuk – el kell végeznie az embernek ahhoz, hogy tovább tudjon lépni (Dúll 2009). Ha valamilyen oknál fogva a gyászmunka elmarad, akkor annak hiányát egész életünkben érezhetjük, mert megtört identitásunk folytonossága, s nem tud új helykötődés kialakulni bennünk. Ilyen esetben nem fogjuk otthon érezni magunkat új helyünkön, az új világunkban (Kovács 2015).

A helyváltoztatás nem minden esetben jár veszteségélménnyel: például ha arra az egyén fel tud készülni, vagy ha úgy érzi, élete az új helyen nagyobb biztonságban lesz, mint a korábbi helyén volt. Ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor feltelezhetően az egyén nem a veszteségeire fog emlékezni, hanem azokra a pontokra, amikor úgy érezte, el kell szakadnia attól a helytől, amelyben énye nem kapott pozitív megerősítést. Az elszakadás után is érezhetünk hiányt, de ez olyan űr, amelyet az új hely be tud tölteni új tartalommal, új jelentésekkel. Ilyenkor azt mondjuk önmagunknak, hogy új helyünkön jobban érezzük magunkat, mint az előzőben. A döntésünket, amely korábbi helyünk elhagyására készítetett bennünket, különféle érvekkel támaszthatjuk alá, hogy meggyőzzük magunkat döntésünk helyességéről. Ilyen például az „itt szabadabbak vagyunk”, az „itt kényelmesebb élni”, az „otthon nem érhettem volna el azt, amit itt elértem”. Ilyen és ehhez hasonló belátások teszik lehetővé számunkra az új helykötődések kialakulását.

A téma kutatásában az emlékezet a másik fontos fogalom. Halbwachs szerint az emlék társadalmi eredetű, kollektív termék (Halbwachs 2000; Keszei 2015, 49.). A szerző felfogásában a nyelv és a jelképek eszközeivel válnak hozzáférhetővé az egyén számára, s ezek vitathatatlanul társadalmi természetűek. Az emlékezéshez interakcióra van szükségünk, amelyben dialógusok által válnak

értelmezhetővé az emlékképeink. Ez azt jelenti, hogy az egyén mindig valamilyen csoportnak a nézőpontja alapján emlékezik. Az emlékezés koherenciáját nem a tudatunk, hanem a társadalmi környezetünk alapozza meg (Keszei 2015, 51.). Hogyan lesz ez esetben az emlék a miénk, ha az alapvetően kívülről irányított? Ricoeur (1999, 56.) felfogásában az artikuláció, az elbeszélés által válik az emlékezés személyessé és kollektívú. A szerző szerint az emlékezés elbeszélhetősége a beszélgetésekben, a mindennapi diskurzusokban zajlik, s ott találkozik a tapasztalati (személyes) és az elváráshorizont (Ricoeur 1999, 61.).

A georgiai magyarok csoportját olyan diaszpórának fogtam fel, amelyben az interjúalanyok interakcióban állnak egymással, amikor beszélnek életükről, az óhazához és az újhazához való viszonyulásukról. Az elbeszélések értelmezési keretei a diskurzusokban alakulnak ki, s azokat az egyének a csoporthoz tartozásuk során sajátítják el. Ebben az értelemben kapcsolódik össze az élettörténet, a helyvesztés, az emlékezet és a diaszpóra fogalmi négyese a kutatásban. Ennek részletesebb bemutatása reményeim szerint hozzájárulhat az 56-os amerikaiak jobb megértéséhez.

Publikus élettörténet, és ami abból következik

A kutatásban élettörténeteket vettem fel, amelyek bemutatják, hogy az egyén hogyan látja önmagát, s ezzel érthetővé válhat számunkra, hogy a beszélő mivel azonosul s mivel nem (Kovács, Vajda 2007; László 2002; Melegh 2007; Pataki 2001). Az élettörténetekben olyan életeseményeket válogatunk össze, amelyek megfelelnek annak az értelmezési sémának, amelyet ma (itt és most) önmagunkról gondolunk. Tényeket és értelmezéseket tartalmaznak történeteink, de a hangsúlyt az adja, hogy hogyan gondolkodunk önmagunkról. Ezen a ponton szokott felmerülni a kérdés, hogy „tényleg így történt”, vagy „csak utólag magyarázzuk így” az eseményeket. Látnunk kell, hogy mindkét állítás igaz, s az élettörténetekben nehezen tudjuk a kettőt szétválasztani egymástól (Bertaux 2005). Kérdés azonban, hogy mi történik az élettörténeti konstrukcióval, ha az elmesélt élettörténeteket a személyes adatokkal együtt publikálják.

2011-ben a Hungarian Community Church of Georgia vezetői megemlékezést szerveztek a magyar forradalom 55. évfordulója alkalmából. A Georgiában élő magyarok egy részét „A szabadságharc hősei” díjjal tüntették ki. Ekkor merült fel a közösség vezetőiben, hogy az ünnepelték történeteit össze kellene gyűjteni. 2011–12-ben ösztöndíjasként Georgiában tartózkodtam, s a magyar közösség vezetőivel kötött ismeretségem révén tudomásomra jutott ez a terv.² Örömmel vállalkoztam az élettörténeti interjúk elkészítésére. Az elhatározást tett követte, a „church” vezetője lett a kutatás szervezője, aki listát készített a kitüntetett interjúalanyokról (13 fő). Az interjúalanyok között megtalálhatók olyan személyek,

akik az 56-os forradalomban vagy részt vettek s emiatt hagyták el az országot, vagy annak következményeként indultak útnak. Az interjúk 2012. március és július között készültek.

A megkérdezettek köre részben homogénnek, részben differenciálnak mondható. A csoport homogenitását az adja, hogy mindannyian kapcsolatban állnak a georgiai magyarok klubjával, a „magyar church”-csele, ahogyan azt helyben mondták. Ugyanakkor a tizenhárom interjúalany közül tízen tartoznak az „igazi,” első generációs 56-osok közé. Ők fiatal felnőttként hagyták el az országot, családi és iskolai szocializációjuk Magyarországon zajlott. A fennmaradt három személy második generációsnak tekinthető, mivel gyermekkoruk s iskolás éveik Amerikához kötik őket.

Az elkészült interjúk szerkesztett változata 2014-ben jelent meg a georgiai magyar közösség gondozásában (Bögre, Tulipán 2014a, 2014b). Az interjúalanyok a kutatás első pillanatától tudták, hogy magnóra vett élettörténeteiket leírjuk, a kapott szövegeket szerkesztjük, azokat visszakapják átnézésre és módosíthatnak rajtuk. Mindezt szerződésben rögzítettük, ami szemmel láthatóan megnyugtatta a felkeresett személyeket. Az alanyok arra készültek, hogy élettörténetük nyilvánosságra fog kerülni személyes adataikkal együtt, az „óházában” és az „újházában” egyaránt. Ez a körülmény meghatározta az interjúk tartalmát is: a megkérdezettek olyan módon beszéltek el sorsukat, ahogyan azt a nyilvánosság előtt fel tudták vállalni. Ha ennél többet mondtak magnóra, akkor azt az írott verzióból kihúzták. Ezért minden interjúalanytól kétféle szöveg született, egy „magán” és egy „publikus” változat.

A szövegek elemzése során kiderült, hogy az interjúalanyok kitörölték élettörténeteik legdrámaibb részleteit a publikált változathoz³ és több fontos kérdéssel hasonlóan nyilatkoztak. Meglepő egybeeséseket tapasztaltam például az óhaza elhagyásának okairól, a helyvesztés, az első hazatérés élményeinek értékeléséről vagy a rendszerváltás utáni hazatelepülés elvetésének okairól. Nem az egyéni történetek vagy azok részletei mutattak hasonlóságot, hanem azok értelmezési horizontja. Ez pedig az emlékezet társadalmi gyökerére hívja fel a figyelmet, arra a jelenségre, hogy az egyéni emlékezet egy idő után kollektív keretet kap. A kollektíva jelen esetben a georgiai magyar közösség volt.

Felfogásom szerint az adott diaszpóra normái és értékei folyamatosan formálják az egyéni tapasztalatokat a kölcsönös kommunikáció révén, s az így kialakult közös értelmezési mező hatással volt a megkérdezettek elbeszéléseire. Mivel mindenki tudta, hogy a kutatást a „magyar church” rendelte meg, s azt is tudták, hogy a tervezett kötet a diaszpóra legitimitása erősödik majd, ezért közösségük normáit és értelmezéseit is felhasználták mondanivalójuk során. Ebből következik, hogy amikor az interjúalanyok óhaza-értelmezéseivel foglalkozom, akkor némi képet alkothatunk arról is, hogy mi a „church”-ben elfogadott álláspont vagy elképzelés ezzel kapcsolatban.

Az interjúalanyok demográfiai, társadalmi jellemzői

A tizenhárom élettörténetből csak tíz interjút használtam fel jelen tanulmány megírásához (az interjúalanyok adatait lásd az 1. táblázatban), a többit háttéranyagként kezeltem. Ennek az volt az oka, hogy a kinn születettek vagy kisgyerekként Amerikába kerültek történeteik nagyon különböztek azokétól, akik fiatalon vagy felnőttként indultak útnak.

A megkérdezettek a társadalom alsó-közép vagy közép-alsó rétegéhez tartoztak vagy oda csúsztak vissza Magyarországon az 50-es évekre (Kolosi 2000). Érdeemes megjegyezni (reprezentativitásról a kvalitatív módszer használata miatt nincs értelme beszélni), hogy minden interjúalany édesapja legalább egyszer foglalkozást váltott a 2. világháború után. A családok társadalmi hátterét az édesapák foglalkozásával érzékeltetem: volt közöttük csepei munkás, postai dolgozó, sofőr, télesztágerővelő, valamint önálló szücsmester és pék. Az utóbbiak üzleteik államosítása után állami vállalatoknál, alkalmazottként dolgoztak. Az édesapák foglalkozásváltása nemcsak a társadalmi helyzet, hanem a lakóhely változásával is együtt járt.

Az élettörténetek gyermekkoráról szóló részletei gyakran szóltak a „vándorlásról”, amely minden esetben a jobb megélhetés reményében történt. Ez alapján igen mobilnak mondható a csoport, ami nem meglepő, ha a korabeli

1. táblázat: Az interjúalanyok adatai
Data of interviewees

Be- szülő	Nem	Élet- kor	Édesapja foglalko- zása	Iskolai végzett- ség	Magyarországi foglalkozása	USA-beli foglalko- zása	Mikor ment el?
A	férfi	80	katonatiszt, majd postás	4 polgári, tan- folyamok	buszsofőr, ga- rázsmester	autószerelő szak- munkás	1968
B	nő	78	könyvelő	gimnázium	titkárnő	kozmetikus	1956
C	férfi	81	zenész	gimnázium	főiskolai hall- gató	építész	1956
D	nő	75	pék	gimnázium	tanuló	bérszámfejtő	1956
E	férfi	74	szakmunkás	gimnázium	autószerelő	repülőgépszerelő, tesztpilóta	1972
F	nő	72	kereskedő	szakmunkás- képző	eladó	betanított munkás	1974
G	férfi	76	szücsmester	szakközépis- kola	építész techni- kus	építész technikus	1956
Gy	férfi	75	gépkocsivezető	főiskola	kutató	egyetemi profesz- szor	1968
H	férfi	92	középparaszt	4 polgári	teherautó-ve- zető	építési vállalkozó	1956
I	férfi	82	ismeretlen	középfiskola	bárzenész	zenetanár, karve- zető	1956

Magyarország kényszerű strukturális mobilitását vesszük figyelembe (Örkény 2000, 177–192.).

A kutatásba vont személyek az 50-es években jártak iskolába, közülük ketten négy polgárral (életkoruk miatt), nyolcan pedig középiskolával rendelkeztek. A középiskolát végzettek közül ketten műszaki főiskolán tanultak tovább, egy fő pedig felsőfokú technikumban.

Az élettörténetekből kiolvasható, hogy az 50-es években már középiskolai végzettséggel is el lehetett érni bizonyos szintű társadalmi presztízst. A megkérdezettek magyarországi munkahelyi pozíciói jónak mondhatók. A négy polgárral rendelkező egyén buszsofőr és garázs-mester lett, ami jelzi az iskolás évek utáni tanfolyamok elvégzését. A nők között két vállalatvezető melletti titkárnőt találunk és egy boltost. A fennmaradó férfiak között ketten építész technikusként, egyik alany kutatóként, másik műszerészként, harmadik pedig bázongoristaként dolgozott. Mindezek a társadalmi felemelkedésre való törekvést jelzik, ambícióval megáldott emberekről van szó. Önértelmezésük is megerősítette ezt a megállapítást: „a csúcson voltam, amikor elhagytam az országot” (I – az interjúalanyok jelölését lásd az 1. táblázatban); „itthon már tudtunk venni egy pár dolgot, lakást” (E); „jól kerestem, tanultam, haladtam előre” (Gy); „garázs-mester voltam, én mondtam meg mindent másoknak” (A); az „építési osztályon dolgoztam és tanultam egyszerre” (C).

Megállapítható, hogy a demográfiai adatok szerint a megkérdezettek az óhazában nem voltak hátrányos helyzetben, s „csak” ketten hivatkoztak a kádári megtorlások miatti életveszélyre. Ezek szerint nem a közvetlen fizikai veszély s nem is a társadalmi marginalizálódás készítette többségüket az ország elhagyására (Papp Z. 2008; Szántó 2001; Tóth 2005).

Az óhazaképek „framework storyja”⁴

Az élettörténetek stratégiájának megértéséhez először látnunk kell, hogy az interjúalanyaink milyen értelemben tekinthetők 56-osoknak. A georgiai magyar diaszpóra vezetői 56-os menekültnek tekintettek mindenkit, aki magát annak vallotta. Mint azonban az interjúkból később kiderült, a megkérdezettek közül többen csak áttételesen tekinthetők 56-os menekültnek, ugyanis 1956 és 1972 között hagyták el az országot. Öt megkérdezett vett részt a forradalomban, de közülük ketten csak a hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején távoztak. A másik öt fő ugyan közvetlenül a szabadságharc bukása után ment el, szimpatizáltak az eseményekkel, de nem vettek részt semmiben.

Az egyik interjúalany frappánsan megfogalmazta az ezzel kapcsolatos georgiai gondolkodásmódot: „Akik 1989-ig hagyták el az országot, azok mind menekültek... nem mindig politikai okok miatt, de nem volt szabad elhagyniuk az országot. Ha elhagytad, az azt jelentette, hogy rizikót vállaltál, hogy lehet,

hogy sosem mehetsz vissza.” (Ez a megkérdézett Amerikában született, édesapja és édesanyja részt vettek a forradalomban.) A motivációk sokfélesége ellenére az általam vizsgált szövegek metakereete egyszerűnek mondható (Gyáni 2002). Mindenki „letelepedett Amerikában”, sikeres lett kinn, s „nem tértek vissza Magyarországra”. Céljukat elérte, sorsukról többé-kevésbé elégedettséggel beszélő emberek.

Korábbi 56-os kutatásokból kiderült, hogy a szülőföldjük kényszerű elhagyására emlékezők többnyire negatív emlékeket idéznek fel az óhaza politikai, állami berendezkedéséről. Az is ismert, hogy az első hazalátogatás után ez a negatív vélemény megerősödött (Gyáni 2002; Kanyó 2002; Kőrösi, Molnár 2000; Lénárt 2008; Puskás 1996). Arról azonban alig tudunk valamit, hogy ez az óhazakép tartalmát tekintve mit takar, illetve a diaszpóralétet jellemző hazatérési vágygal milyen összefüggésben van. A kérdés azért is figyelmet érdemel, mert az 56-osok megélték elhagyott országuk rendszerváltását. Ezek után már nem lehetett kényszerű kinn maradásról beszélni, ugyanakkor csak nagyon kevesen tértek haza (Borbándi 1999). Fontos kérdésnek tűnik tehát, hogy hogyan változott meg (ha egyáltalán megváltozott) óhazaképük a négy időszakról.

Óhazakép a távozás előtti történetekben

Mindannyian sokat beszéltek a gyermekkorukról, a korabeli magyarországi állapotokról. Az emlékek között hasonlóságot találtam, ami nem tekinthető egyértelműen diaszpórahátásnak, mivel a diktatúra kiépülésének időszakában alig volt olyan magyarországi család, amelyet ne ért volna komolyabb veszteség.

A kivándorlás motívumaként felidézett emlékek tragikus színeze is hasonlított egymásra, ami már túlmutat az egyes személyek tapasztalatain. Itt már gyanakodhatunk diszpórahátásra: a személyes tapasztalatok diskurzusokban fejeződtek ki és összecsiszolódtak egymással. Ezzel magyarázható többek között, hogy olyan személyek is a diktatúra következményeit nevezték meg kivándorlásuk okaként, akik az akkori rendszer „nyertesei” voltak. Emiatt az ország elhagyását inkább az általános politikai, gazdasági légkörrel lehet magyarázni s kevésbé a személyes sérelmekkel. A jövőbe vetett bizalmuk ingott meg, ami a családjaik, környezetük veszteségtörténeteivel igazolható.

Gyermekkoruk időszakából az óhazára emlékező „jelenetek” között a 2. világháború alatti menekülés elevenedett fel, a történetek jellemzően a szerencséről vagy a talpraesett viselkedésről szóltak. Egyik esetben a leleményes édesapának köszönhetően a család minden tagja átvészelte a megpróbáltatásokat. Ugyanennél a családnál a háború után bűnösnek tartották és internálták a családfőt, de az elbeszélés szerint az édesapa ártatlan volt, s felmentették.

Máshol a magyarországi németek kitelepítésének gyerekkori emlékét említették, ahol a családot nem, de az összes rokonságot kitelepítették; később a család tulajdonában lévő pékséget államosították. Harmadik tényezőként em-

lítható a kulákosítás és a téceszervezés, annak ellenére, hogy mindezek nem közvetlenül érintették az interjúalanyt.

Az interjúalanyok általánosságban is szívesen beszéltek azokról a családtagjaikról, akik a háború, a diktatúra „szerencsés” túlélői voltak, akikkel akár rossz dolgok is történhettek volna, de talpraesettséjük vagy furfangjuk miatt megmenekültek a bajtól. Büszkéek voltak felmenőik, rokonaik rátermettségére, mert a felelevenített eseményekben Magyarország félelemmel teli világ volt, ahol személyes kvalitást igényelt a dolgok „megúszása”.

Az elbeszélések szerint az ország elhagyása a mesélők számára nem annyira traumát, mint inkább fellélegzést jelentett. A távozás előtti időszak óhazatörténetei már abba a keretbe illeszkedtek, amely szerint mindenképpen el kellett hagyni az országot. Érdekes módon nem beszéltek a barátok, a rokonság, a szokások, a nyelv, a közvetlen környezet elhagyásának nehézségeiről. A szülőik elhagyása merült fel többeknél, de ők később családgyesíttéssel megoldották a kérdést.

Az óhazakép a távozás előtti időszakról szóló történetekben az ország politikai élete köré szerveződött. Ezzel összefüggésben negatív tartalmak jelentek meg: egy olyan országról, amelyet el kellett hagyni, hogy boldogulni lehessen.

Óhazakép az első hazalátogatás történeteiben

Az első hazalátogatás emlékeinek kerete a korábbi honvágyról szólt, a hazatérés előtti nyugtalanságról, s arról, hogy ez az érzés megszűnt, miután újra találkoztak Magyarországgal. Egy interjúalany kivételével (aki sohasem látogatott haza), mindenki többször visszatért Magyarországra, még a Kádár-rendszer idején. A legtöbb elbeszélés egybecseng az egyik interjúalany kijelentésével, hogy „haza kellett mennem, hogy végleg elmúljon a honvágym” (E). Még akkor is ezt a toposzt emlegette, amikor már nem önmagáról, hanem lánya hazautazásáról mesélt: „Nagyon-nagyon nem szeretett itt lenni, mert nem volt babája, nem volt könyve, nem volt barátja, nem volt nyelvérzéke. Ő nagyon haza akart menni. Egyszer volt otthon, illetve kétszer. Először 18 éves korában ment haza, egyedül. Mikor visszajött, azt mondta, hogy most már nem akar hazamenni.” (E)

A hetvenes évek elején kivándorolt nő is ugyanezt mondta első hazalátogatásáról: „Amikor először hazamentem, akkor olyan nagyon nagy volt a honvágym. Ledobbantott a repülőgép, elkezdtem sírni: itthon vagyok. A rokonságban is volt kocsija sokaknak. Hazavittek a városon keresztül. Amikor keresztülmentünk Óbudán, ki Rómaifüldőre, azok az óbudai kis házikók hiányoztak. Hol van Óbuda? Hol vagyok? Miért csinálták ezt? Ronda skatulyákat csináltak, mint a gyufáskatulyák.” (F)

Az interjúkban az óhazával szembeni távolságtartásként értelmezhetők azok az elbeszélések, amikor a hazatérők visszaemlékeztek a korabeli utcán

dolgozó munkások csúnya beszédére. Vagy más esetben, amikor az egyik alany sértésnek vette, hogy a bolti eladó olcsó húst akart ajánlani a „visszatérőnek”, mert azt hitte, „kisnyugdíjossal” van dolga. Ebből az időből többen említették valamilyen formában a szép magyar nyelv, beszédmód eltűnését, s megfogalmazták: hová jutott az ország, ha így beszélnek itt az emberek? Egy másik személy számára minden megváltozott Magyarországon. Apja, anyja idegennek tűnt, s az erkölcsi élet is megváltozott. Nem jó már neki itthon, zárta le az emlékezést erről a korszakról.

Az első hazalátogatás idejéről szóló történetek nem szóltak barátokról, szép helyekről, kedves emlékekről, ellenkezőleg. Az emlékek a csalódásról beszéltek. Feltehetőleg voltak szép események is, ám az óhaza és az újhaza közötti feszültség feloldásához arra volt szükségük, hogy elszakadásukat az óhazától való távolságtartással erősítsék meg. Ehhez kellek azok az emlékek, amelyek negatív tartalommal bírtak a korabeli közállapotokról.

Feltételezhetően ebből a korszakból származó emlékeiket nem először mesélték el a megkérdezettek, bizonyosan megosztották élményeiket egymás közt a családban, a magyar közösségben. A tapasztalatok átbeszélése során megerősítést nyerhetett az óhaza állapotáról szóló véleményük.

Óhazakép a rendszerváltás utáni történetekben

A szülőföldről szóló emlékezés harmadik korszaka a rendszerváltás utánra tehető. Mindannyian beszéltek arról, hogy felmerült bennük a hazatelepülés gondolata. A megkérdezettek közül végül (egy kivétellel) senki sem döntött a visszatelepülés mellett a beszélgetésünk időpontjáig. Ahogyan arról már volt szó, a hazaköltözés gondolata újra és újra felmerül az érintettekben a diaszpórákutatók szerint, de valójában igen kevesen térnek vissza.

A rendszerváltás utáni hazaköltözéssel kapcsolatos dilemmáról mindannyian elmeséltek egy-két történetet, amellyel szimbolikusan megfogalmazták érzéseiket. Ennek a korszaknak a keretértelmezése szerint nem volt érdemes hazaköltözni, „hiába buktak meg a kommunisták”. Olyan indokok is elhangzottak, amelyeket empirikusan se elvetni, se bizonyítani nem lehet. Például, hogy a „magyarok már nem olyanok, mint amikor én otthagytam őket” (A); „nem biztos, hogy jól meg tudnék élni ott, Magyarországon az itteni [értsd: USA-beli] nyugdíjamból” (E). Talán a legérdekesebb „érv” egy olyan alanytól hangzott el, aki bevallotta másnak a tapasztalatát mesélte el: „Egyik ismerősünk, itt egy magyar házaspár, arra gondoltak, hogy hazamennek. Nincs senkijük itt. Otthon se volt senkijük, de mégis gondolták, hogy talán mégis jobb lenne visszamenni Budapestre. Okosan kigondolták, hogy a legjobb az lenne, hogyha egy nyárra hazamennének és három hónapot otthon töltenek. A nő elhatározta, hogy oké, ma csinálók paprikás krumplit és kolbászt. Elküldte a férjét az üzletbe, hogy vegyen krumplit meg kolbászt. Visszajött a kolbással, de nem volt krumpli. Azt

mondták neki, hogy jöjjön vissza holnap, mert holnap kapnak krumplit. Nagyon sokszor előfordult az, hogy nem volt. Nem lehet elhatározni, hogy mit akarsz csinálni. Elmész először az üzletbe és megnézed, hogy mi van, és úgy csinálod a tervet. Biztos vagyok benne, hogy most már nem így van. De akkor így volt. Mégiscsak elhatározták, hogy itt maradnak.” (B)

A negatív attitűdöt hordozó történetek mellett természetesen racionális érvek is elhangzottak a hazatelepülés ellen. A „senkim sincs már odahaza”, a „nem tudok otthon már mit csinálni”, a „mit is kezdenék otthon egy amerikai feleséggel” típusú kijelentések és kérdések nem voltak ritkák.

Egy fő kivételével mindenki maradni akart, s mindenkinek volt valamilyen racionális magyarázata. A kivétel egy 92 éves interjúalany volt, aki az interjú készítése alatt már össze is pakolt, s kitette házára az „eladó” táblát. Ez az alany misztifikált óhazaképet őrzött magában, ahol a falujában lévő „kis patak” hívató, az utcán az emberek mosolyognak, s ahol őt a múltban tapasztalt szeretet és közösség fogadja vissza.

E kivétel inkább megerősíti, mint cáfolja azt a következtetést, miszerint a szülőföldről szóló beszédmódot az határozza meg, hogy a kérdezett vissza akar-e térni az óhazába vagy sem. S ha vágyakozik is az óhaza után, meg kell találnia azokat az óhazáról szóló demisztifikáló történeteket, amelyek csökkentik vagy megszüntetik a vágyakozást. Mindez eredményesebb, ha másokkal megosztva történik. Sorstársakat, magyarokat a diaszpóráközösségekben találni, ahol meg tudják osztani saját tapasztalataikat s ahol közös értelmezések szerint gondolkodhatnak.

A határátlépés emlékezete – az óhaza elhagyása⁵

Az óhazával kapcsolatos emlékezet emblematis részét a határátkelés. Ez a lépés meghatározta további életüket és sorsukat. Felmerül a kérdés, hogy az eddigi óhazaképekhez hogyan kapcsolódik a határon történő átkelés.

Ezt az idősíkot a korábbiaktól külön kezeltem. Egyrészt azért, mert nem volt egyértelmű a diaszpóráhatás. Másrészt azért, mert csak azoknál találtam határátkelésről szóló történetekkel, akik zárt határral találták szembe magukat. Akik nyitott határon keltek át, azok csak a kilépés utáni pillanatokra emlékeztek vissza, lényegében meg sem említve hazájuk elhagyását. Ez a csoport nem találkozott örökkel, nem akarták őket lelőni, nem küldtek utánuk kutyákat. Ők csak az úgynevezett „fogadó emberekről” beszéltek a másik oldalon, akik kedvesek, szolidárisak voltak velük. Forró teával kínálták őket, s zsúfolt gyűjtőtáborokban, szalmazsákokon türelmetlenül várahoztak, hogy hová mehetnek tovább, hol találhatják új hazájukat. A helyvesztésről, a szülőföld elhagyásának pillanatáról nem beszéltek.

Az első csoport határátlépése egészen másként alakult; történeteik nagyon részletesek, eseménydúsak, epizodikusak voltak. Elmesélték, hogyan jutottak el a határig, mivel mentek oda, kivel talákoztak, milyen furfangot

kellett bevetniük, hogy egyáltalán a határ közelébe jussanak. Elmondták, hogy elfogták, majd elengedték őket, illetve elmesélték, hogy mit mondtak, mit gondoltak, kik voltak segítségükre. A határátlépés ezekben az elbeszélésekben olyan kihívásként jelent meg, amelyet mindenáron le akartak győzni. Lélekjel-lenlétük és vakmerőségük győzelmeként láttatták a sikeres határátlépést.

E csoport narratíváiban megjelent a félelem, a fájdalom a barát vagy a sorstársak lelövése miatt, akik sohasem jutottak át a másik oldalra. Nem tudható, hogy ezek közvetlen tapasztalatok voltak-e minden esetben, de leg-többen beszélték erről. Főszerepet kapott a vér, a fegyveres katona, aki vé-geztet vethetett volna az átkelési kísérletnek. Ezek mellé társult az éjszaka, a hideg, a tél megjelenítése, ami fokozta a szövegek drámaiságát, előkészítve a katarzist, az átjutás pillanatát. Interjúalanyaink mindegyike átjutott a túl-só oldalra, amely metaforikusan az életet jelentette. Költői képekkel teli emlékek voltak ezek. Minden az éjszaka leple alatt történt, hogy aztán a vir-radat, mint a mesében, meghozza a világosságot és a szabadságot. Az új élethez vezető utat.

Az alanyok a határátlépéskor inkább a halált, mint a maradást választot-ták volna. Mindent feltettek egy lapra, s végül elérték céljukat. Megmenekül-tek. Ez a csoport is szerencsésen túlélte és maga mögött hagyta a fizikai ha-tárt, ezt életük jelentős identitásalkotó elemeként őrizték meg.

A csoport tagjainak határtörténeteiben a pozitív önkép volt a jellemző. Az átélt halálfélelem, riadalom, rettegés után mindig arról meséltek, hogy jó dön-tést hoztak, mert jó helyen lépték át a határt, jól tették, hogy megvárták a söté-tedést, hogy elkerülték a hidakat, a patakokat. Olyan személyiségjegyekre lehetett az elbeszélésekből következtetni, mint a kitartás, a veszélyhelyzetben működő józanság, a bátorság, a kezdeményezőkézség.

Ezek alapján a szülőföld elhagyásának történeteink inkább az elszakadásról szóltak s kevésbé a veszteségekről. Az elszakadásnak meg kellett történnie az új élet megkezdése érdekében. A szakítás és a kötődés dinamikája olvasható ki az érzelmileg túlfűtött történetekből.

Az egyik beszélő 19 éves korában volt a határnál, s néhány ismerősét meg tudta győzni, hogy a figyelőálláshoz nagyon közel kússzanak el. Miközben ők az éj leple alatt hasalva haladtak előre, nagyon közel a katonák megfigyelő-állomásától, hallották a sorozatlövéseket, amelyekkel a távolban menekülőkre céloztak. Míg az örök a kukoricásban menekülő csoporttal voltak elfoglalva, ők sértetlenül átjutottak a határon. A jó döntésen múlt az egész – nyug-tázta a mesélő.

Elmondható, hogy a határátlépés történeteink is ugyanabba a perspektívá-ba illeszkedtek, mint a fentebb bemutatott óhazaképek, egy mozzanattal ki-egészítve azokat. Míg az előbbi három korszak óhazaképei inkább önigazolásnak tekinthetők, addig a határátlépések elbeszélései önmegerősí-tésnek.

Összefoglalás

A kutatásban a georgiai magyar „church” 56-os tagjainak élettörténetét vizsgáltam meg. A megkérdezettek magyarságukkal részlegesen, szituatívan azonosultak, ami annyit jelent, hogy bizonyos helyzetekben magyarként, más helyzetekben amerikaiként viselkedtek. Magyar közösséghez (is) tartoztak, magyarságuk a nyelvhasználatban, magyar ételek fogyasztásában, a magyar ünnepek megtartásában, a magyar „church” kulturális rendezvényein való részvételben jelentkezik. Ezt a közösséget a magyar diaszpóra részeként fogtam fel, mert az élettörténetek elemzése során kimutatható volt az óhazával kapcsolatos csoportra jellemző, kollektív gondolkodásmód.

Az óhazakép tartalmát négy időpontban elemeztem: az ország elhagyása előtti, az első hazalátogatáskori, a rendszerváltás utáni és a határátlépések történeteiben. Megállapítottam, hogy a megkérdezett személyek óhazaképe a különböző időpontokban olyan részleteket tartalmazott, amelyek hasonlítottak egymáshoz. A hasonlóságok mögött a személyes tapasztalatok másokkal történő megvitatása sejthető, így kialakult a kollektív emlékezet kerete. Emellett a kollektív emlékezetet képviselő történetek óhazaképeivel igazolni lehetett az óhazába történő visszatérés elmaradását.

A kivándorlás előtti időszakról szóló történetekben az óhaza politikai viszonyait ábrázolták az interjúalanyok, a háború és a diktatúra családjukat, környezetüket ért következményeit. Az első hazalátogatás emlékeiben az óhazakép kissé módosult az előbbihez képest. Ekkor már nem a családokat, az életet ellehetetlenítő politika állt központban, hanem a csalódás, mely szerint az ország negatív irányban változott.

A rendszerváltást követő időszak emlékezetében Magyarország olyan ország lett, amelybe ők már nem tudnak visszajönni, mert nem köti ide őket semmi. A kör bezárult, az emberek eltávoztak az országból a politika miatt, majd következett az elidegenedés, s végül a belátás, hogy nekik itt már biztosan nem jobb, mint az új hazában. Mindezt megerősítette a határátlépés története, amelyből kiderült, hogy az érintettek számára fellélegzés volt elhagyni az országot.

Az óhazaképhez való viszony a négy időszakban látható módosuláson ment keresztül, a funkciója azonban megmaradt. A szülőföldtől való elszakadást erősítette meg, hogy helyet adjon az új hazához való kötődésnek.

Jegyzetek

- 1 Az atlantai magyar diaszpóra közösségi életében a fellendülést egy értelmiségi házaspár kitelepülése hozta: a feleség áldozatos munkájának köszönhetően újból aktív kulturális élet szerveződik. Rendszeresek lettek a misék, a vallásos tartalmú együttlétek, közösen megünneplik a

- magyar nemzeti ünnepeket, gondoskodnak a fiatalok körében a magyar nyelv terjesztéséről stb.
- 2 2011–2012-es Fulbright Scholar-in-Residence Program keretében egy évet tölthettem az Amerikai Egyesült Államokban. A tanulmány alapját képező élettörténeti interjúk ennek a programnak és a Hungarian Community Church of Georgia támogatásának köszönhetőek.
  - 3 Hasonló tapasztalatokról számolt be Papp Z. Attila (2008): a családi élettel kapcsolatos kudarcokról, nehézségekről csak érintőlegesen beszéltek amerikai interjúpartnerei.
  - 4 Ezt a kifejezést Gyáni Gábor (2002) írásából vettem át.
  - 5 Ehhez a fejezethez az azokkal készült interjúkat használtam fel, akik közvetlenül a forradalom után hagyták el az országot. 10 ilyen interjúm volt.

Irodalom

- A. Gergely A. (2005): Szórvány, diaszpóra és határfenntartás. Adalékok a szórványtipológia és a kulturális sziget kérdésköréhez. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 11–20.
- Bertaux, D (2005): A response to Thierry Kochuyt's 'Biographical and empiricist illusions: A reply to recent criticism'. In: Miller, R. (ed.): *Biographical research methods*. Volume 4. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 129–140.
- Biczó G. (2005): A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 21–42.
- Borbándi Gy. (1999): *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációról*. Antológia Kiadó, Lakitelek
- Bögge Zs., Tulipán S. (szerk.) (2014a): *Haza vagy otthon? Georgiai magyarok emlékezete 1956-ról*. Hungarian Community Church of Georgia, Gainesville
- Bögge, Zs., Tulipán, S. (eds.) (2014b): *Homeland or home? Memories of the Georgia Hungarians regarding 1956*. Hungarian Community Church of Georgia, Gainesville
- Deák E. (2000): Adatok az 1956-os menekülthullámról. In: Fokasz N., Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 72–77.
- Dúll A. (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Fejős Z. (2002): Az etnicitás változatai. Identitások az amerikai magyar diaszpórában. In: A. Gergely A. (szerk.): *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 145–149.
- Gyáni G. (2002): 56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó T. (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 135–148.
- Halbwachs, M. (2000): A kollektív emlékezet: III. fejezet: A kollektív emlékezet és az idő. In: Kántor G. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 403–432.
- Horváth M. T., Dúll A., László J. (2006): A helyvesztés vizsgálata migrációban lévő magyar fiatalok körében. Kutatási beszámoló. In: Dúll A., Szokolczy Á. (szerk.): *Környezetpszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 133–153.
- Kanyó T. (2002) (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Keszei A. (2015): Hely és emlékezet között. In: Keszei A., Bögge Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 52–73.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Osiris, Budapest
- Kovács É., Vajda J. (2007): Elbeszélés, identitás, és értelmezés. In: Bögge Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Loisir Kiadó, Budapest, Piliscsaba, 217–244.
- Kovács N. (2005): A Kárpát-medencén kívül élő magyarok kutatásának fogalmairól. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 91–95.

- Kovács T. (2015): Az otthontól a hazáig. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 199–219.
- Kőrösi Zs., Molnár A. (2000): *Titokkal a lelkemben éltem. Az 1956-os elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest
- László J. (2002): Mit lehet kezdeni a narratív konstrukciókkal a szociálpszichológia szempontjából? In: Kanyó T. (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 163–172.
- Lénárt A. (2008): Újra „otthon”: hazalátogató ötvenhatos emigránsok. In: Germuska P., Rainer M. J. (szerk.): *Közéltések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Budapest, 109–142.
- Melegh A (2007): Migráció és életút. In: Bögre Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Loisir, Budapest, Piliscsaba, 245–260.
- Örkény A. (2000): A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In: Fokasz N., Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 177–192.
- Papp Z. A. (2008): *Beszédből világ: elemzések, adatok amerikai magyarokról*. <http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/beszedbol-vilag-elemzesek-adatok-amerikai-magyarokrol> (Letöltés:2017. augusztus 5.)
- Pataki F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest
- Puskás J. (1996): Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”: 1944–1957. *Aetas*, 2–3., 67–102.
- Ricoeur, P. (1999): Emlékezet–felejtés–történelem. In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 51–68.
- Sik E. (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik E., Tóth J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI Migrációs Kutatóközpont, Budapest, 157–184.
- Szántó M. (1984): *Magyarok Amerikában*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szántó M. (2001): *Tengerentúli magyarok*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tóth P. P. (2005): Diaszpóra/szórvány. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 108–114.
- Valuch T. (2004): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum Kiadó, Osiris Kiadó, Budapest